

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Олена Тютюнник

ФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА П.КУЛІША: СПРОБА МЕТОДОЛОГІЧНОЇ КОНОТАЦІЇ

Вивчення проблем історико-філософського процесу в межах Чернігово-Сіверщини не слід відносити до «місцевого патріотизму». Адже історія філософії України - це, насамперед, сукупна історія філософської думки, що функціонувала в різних регіонах України, де жили мислителі, твори яких репрезентували і репрезентують філософську думку України в цілому, в тому числі за її межами. Тому наш інтерес до проблем філософської спадщини Пантелеймона Куліша - одного із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, педагога, письменника, історика-дослідника і автора «хутірської філософії», який тривалий час жив і працював на Чернігівщині, в контексті викладеного вище погляду на історію філософії України цілком обґрунтований. Зокрема, тематика і проблематика філософської спадщини П.Куліша, з одного боку, залишається недостатньо вивченою, а з іншого, - викликала і викликає тепер значне різноголосся оцінок та суперечності.[1]

Причому до сьогодні в українській філософії не створено узагальнюючої праці, яка б об'єктивно, з урахуванням усіх аспектів російсько-імперської дійсності ХІХ ст., розкрила неоднозначну і суперечливу діяльність П.Куліша. Тому мета даної статті полягає у спробі проаналізувати суперечності, які склалися в інтерпретаціях його філософії, а також уточнити її особливості. Методологічно, таким чином, йдеться про конотацію, основу якої утворюють філософські погляди П.Куліша. Відразу зазначимо, що на наш погляд, саме особливості «хутірської філософії» П.Куліша, її освітньо-антропоцентрична орієнтація, котру відривали від його політичних, наукових та інших уподобань, власне, і була підставою багатьох непорозумінь. Причому окремі положення його творів викликали дискусії ще за життя мислителя.

Критики (М.Костомаров, М.Драгоманов, І.Франко та ін.) вбачали в його судженнях надмірний суб'єктивізм, викликаний певними настроями, а найбільше - швидкозмінність політичних орієнтацій. Сумнівними та емоційно спалахуючими вважалися соціальні прожекти, пов'язані із наївними сподіваннями на реформи та ласку царських сановників. Загалом підстави для такої критики викликалися еволюцією П.Куліша. Відомо, що на ранньому етапі своєї творчості він рухався, так би мовити, в одному ряду із М.Костомаровим, Т.Шевченком, І.Срезневським, О.Бодянським, М.Марковичем та іншими, був палким поборником козакофільства, філософії «закону Божого» для українського народу Кирило-Мефодіївського товариства, згідно з якою воз'єднання України (Малоросії) з Росією було актом

історично правильним. Він романтизував разом із згаданими авторами поезій і наукових праць «слов'янське братство», українську міфотворчість, козацький героїзм, селянсько-гайдамацькі повстання. Але в поміркованому віці П.Куліш, критично ставиться до селянських бунтів і козацьких повстань, вбачаючи в них одне із руйнівних джерел, що визначили історію України. Якщо М.Костомаров, наприклад, прагнув у другій половині XIX ст. створити «історичні портрети», то П.Куліш захоплюється аристократизмом насамперед козацької старшини, а в кінці життя навіть обстоює «туркофільські» орієнтації. Проте такі хитання в питаннях політичної історії, на нашу думку, пов'язані саме з елементом романтизму в його філософському ставленні до суспільства, яке спиралося на принцип універсальності «культурної» або «освіченої» особистості та її соціального самоствердження.

Саме в цьому контексті, очевидно, слід розуміти також пропозицію П.Куліша замість встановлення пам'ятника Т.Шевченкові заснувати безплатну хліборобсько-ремісничу школу. [2] Дехто і сьогодні вбачає в цій пропозиції нібито вияв його заздрощів до генія. Проте, на наш погляд, П.Куліш в даному разі вважав, і не без підстав, що професійна освіта в Україні другої половини XIX ст. була важливіша за створення пам'ятників. Адже і М.Драгоманов у своїй статті «Пропащий час» констатував глибокий занепад освіти. А саме в розвої української школи і культури вбачав необхідну основу формування національної інтелігенції на засадах української культури. Вивести український народ з того тяжкого національного і соціального становища, в якому він перебував у 60-х роках XIX ст. (та в подальшому), вважав П.Куліш, можна лише шляхом утвердження національних цінностей, пробудження національної свідомості і гідності українців. Тому на зміну романтизації минулого («старовини») у його філософських поглядах приходить ідея утвердження в Україні висококультурної особистості, що й спонукало активно взятися за справу просвіти свого народу. Саме під цим кутом зору постають його історичні, фольклорно-етнографічні студії і перекладацька діяльність, створення часопису «Основа», написання «Граматики», впорядкування українського алфавіту («кулішівка»), педагогічні статті («Виховання дітей за підмогою школи», «Дещо про виховання дітей», «Виховання дітей. Стаття з педагогіки»), а в цілому - вся його діяльність до останніх днів життя.

Причому П.Куліш в освітньо-філософському плані обстоював такий же напрямок, який обстоювали в другій половині XIX ст. К.Ушинський, П.Юркевич, І.Пирогов та інші мислителі. Зокрема, у статті «Які посібники зручніше використовувати при першопочатковому навчанні селянських дітей», критикуючи зміст і методи навчання в церковнопарафіяльних школах, розкриваючи основні положення своєї «Граматики» і пропонуючи нові методи навчання грамоти, П.Куліш, подібно до К.Ушинського, доводив необхідність навчання українських дітей їх рідною мовою. Він рішуче виступав проти тверджень про «недосконалість», «незрілість», «недоцільність», «передчасність» і навіть «небажання» українського народу навчатися своєю рідною мовою. «Правильний погляд на справу народної освіти в нашому краї, - підкреслював П.Куліш, - не дозволить нам вбачати у використанні малоросійської мови в наших сільських школах і в розповсюдженні творів малоросійської словесності між нашим народом ні двозначних думок, ні переслідування якихось місцевих інтересів, ...ні відчуження від рідної сім'ї, слав'яноруської». [3]

Такий підхід має глибокий філософсько-освітній смисл, оскільки в його основу покладена думка про те, що використання в навчанні рідної мови на ментально-світоглядному рівні усталює національну соціокультурну традицію, а саме навчання стає доступним і зрозумілим дитині. Одночасно в цьому є і педагогічний смисл, бо навчання рідною мовою скорочує і усуває багато труднощів у опануванні навчальним матеріалом, які виникають під час навчання нерідною мовою.

Отже, можна констатувати, що багато, на перший погляд, різних поворотів думок П.Куліша в цілому пов'язані із його пошуками способів реалізації ідеалу «освіченого українця». Разом з тим історико-філософське дослідження його

творчості переконали в справедливості тези М. Мамардашвілі: «Мислення - парадокс, до якого не можна звикнути».[4]. Наразі йдеться про парадоксальність завдання, з яким стикається дослідник творчості П.Куліша. Тут головним, на наш погляд, постає не вишукування «основної думки» чи «провідної роботи» (знайди таку - і підпорядкуй їй, мовляв, усі інші в творчості письменника), а те, що натомість концепцію його філософії належить вибудовувати, скоріше, самому дослідникові, а ширше - читачеві, який поставить перед собою мету тлумачення творів. Звідси й методологічна небезпека такого дослідження: можливість зіткнення з феноменом «дзеркала», бо у дослідника є ризик побачити (у відносному сенсі, звичайно) в ньому тільки себе. Тобто дослідник може приписати мислителеві власні думки, обмежити його філософську і взагалі творчу свободу рамками, притаманними зовсім не поглядам П.Куліша, а позиції того, хто відповідні твори тлумачить або сприймає.

Звідси важливий ще один попередній методологічний висновок: слід застосовувати особливі методи й досліджувати не «класичне» філософствування, а як висловилося О.Забужко, «літературу як спосіб філософствування». [5] Такий підхід - за аналогією - вимагає zarazом розподілити літературу і на певні функціональні ряди. Тоді можна дозволити собі говорити про можливість, скажімо, дослідити філософську думку в межах педагогічної спадщини, філософську думку на сторінках публіцистичних творів тощо. Тож мало не головною проблемою для дослідника творчості П.Куліша і виступає поєднання уваги до «чужого слова» (М.Бахтін) і вміння це слово інтерпретувати, «читати між рядків». Виникає у зв'язку з цим і питання про те, чи вдалося це досі вченим: а) не нав'язувати Кулішеві власних поглядів, і б) не зводити тлумачення його філософії до її переказу?

Уже молодші сучасники (І.Франко та ін.) ставилися до П.Куліша суперечливо. Вони більше «відштовхувалися» від нього, ніж продовжували його справу свідомо. Сформулював цю проблему належним чином Д.Чижевський: П.Куліш зустрівся в надто пізній період творчості з нерозумінням і ворожістю того покоління в культурі й науці, появу якого сам між іншим спровокував. Зокрема, О.Забужко переконливо показує, як і чому молодий І.Франко негативно сприймає ідеї Кулішевого «Зазивного листа до української інтелігенції» (1882 р.). При тому, що й сам він на позір прийде до схожих ідей в статті «Кілька слів про самого себе» - хоча й на новому рівні (соціально і концептуально). [6] Потік публікацій про письменника і громадянського діяча (С.Єфремов, В.Антонович, В.Охріменко, В.Шевчук, М.Гольберг та ін.) із 90-х років XIX ст. призвів до нових концепцій і нових «відкриттів» філософії П.Куліша.

Знов ніби оживає спадщина П.Куліша на початку XX століття. Його філософські ідеї аналізують М.Зеров, Є.Кирилюк, В.Щурат, далі - вже в думці української діаспори - Д.Чижевський, О.Олександрович. Причому все XX століття було сповнене прихованої боротьби між заборонаю справжнього вивчення філософської спадщини П.Куліша і тенденцією (незворотною для науковця) щодо визначення його ролі в історії української філософії. Особливо це стосується радянських часів. Так, в газеті «Комуніст» в 1935 р. у статті С.Щупака «Вороже спотворення історії літератури» твердилося, що «Куліш був не демократ, а ідеолог пруської реакції в Росії».[7]

Тепер же досить часто розглядають П.Куліша як «українця в Європі й європейця в Україні». Це дійсно так, якщо зважати на його одночасну зацікавленість світовим контекстом європейського наукового й культурного життя в другій половині XIX ст., а також на сприйняття української філософської традиції (досить згадати «філософію серця» - тенденції, сприйнятої П.Кулішем через ідеї професора Київської духовної академії Теофана Авсеньєва). Європейський і національно-український «полюси», будучи пов'язаними із ідеєю просвітництва, сприйнятою від П.Плетньова, переплелися і оформилися у світогляді П.Куліша фактично ще під час навчання в Київському університеті. Сплав того й іншого став можливий, отже, у річищі філософсько-освітньої тенденції.

Загалом же компоненти, під впливом яких формувалася філософія П.Куліша, як показує зміст його творів, характерні для всіх провідників української культури XIX ст. Ними постають міфологія і фольклор, українська література й історія, вчення західноєвропейських філософів XVII-XIX ст., в тому числі німецька класична філософія від Г.Лейбніца до Л.Фейєрбаха. Причому якщо ідеал «культурного українця» протягом творчості П.Куліша виявляється постійним, то його філософська аргументація еволюціонувала від романтизму до позитивізму, від релігійного до наукового світогляду, зрештою, «від православ'я до позитивної критики західної культури». [8] Отже, в принципі, на наш погляд, філософсько-освітня орієнтація П.Куліша залишалася послідовною, хоча в розумінні співвідношення релігійного і наукового компоненту в ній змінювався, скоріше, в напрямку кантових ідей щодо самостійної цінності науки й освіти та поглядів на розвиток особистості, як її підняття у царство свободи необмеженого духу.

Звичайно, не обминув Куліш одного з провідних питань релігійної філософії, тобто співвідношення детермінізму і провіденціалізму, з одного боку, та свободи і вибору можливостей саморозвитку людини, з іншого. Ризикнемо тлумачити Кулішеву концепцію вирішення цієї проблеми як розвиток філософії серця, що тягнеться від Г.Сковороди. Суголосність філософської налаштованості або схильності П.Куліша до цієї точки зору проявляється у його порадах прислухатися до голосу душі і серця людини та народу, до прагнення втілити народні ідеали у дійсність та практику шкільної освіти. Таким чином, філософія серця в його творах зазнала трансформації, набула нових форм і була виражена в термінах, що відповідали умовам XIX ст.

Проте чи не найбільше протиріч у одному з центральних, як для романтичного філософа (якщо вважати таким «раннього» П.Куліша), розділів концепції, яким є питання ролі особистості й мас: індивідуалізм і «народництво» (високі оцінки боротьби народу за незалежність), відзначення героїчної ролі козацтва й засудження окремих його ватажків. Отже, тут спостерігаємо його пошук матеріального, соціального носія ідеалу «освіченого українця».

Звертає увагу на себе й те, що П.Куліш, високо цінуючи освіту і науку, і в цьому сенсі схильючись до позитивізму, все-таки не вбачає у науці, зокрема, засади філософії. Він пов'язував це коріння з поезією, як первісною філософією. Але доречно у зв'язку з цим нагадати, що саме в 60-і роки XIX ст. в Київському університеті професор О.Новицький активно досліджував питання формування філософії із міфопостичних вірувань. Подальший розвиток цих поглядів у творах П.Куліша, власне, став одним із стимулів появи його «хутірської філософії». Нині часто її тлумачать як романтизацію минулого, але беззаперечним є і невідворотність її появи як реакції на міщанство й урбанізацію, тобто, врешті-решт, і на її соціокультурну актуальність та своєчасність в ситуації індустріалізації суспільства XIX ст.

Особлива роль у світогляді Куліша-філософа «народного питання» також не могла не позначитись на практичному спрямуванні його філософії як філософії, насамперед, освіти. Переконавання і концептуальні розробки питань запровадження народних шкіл і розвою освіти в українському суспільстві, видавництва для друкування «коротких підручників малоросійською мовою зі священної й цивільної історії, географії, бухгалтерії й сільського господарства», написання й друк творів для дітей (починаючи з «Повести о Украинском народе» 1846 р.), створення першого українського фонетичного правопису і, зрештою, сама педагогічна діяльність - усе це є практичним втіленням філософії П.Куліша. Так постає ще одне джерело аналізу й концептуального відтворення його філософії: життєвий шлях, особиста життєтворчість мислителя.

Дослідники XX ст. на прикладі кількох історичних осіб (згадаймо роботи Ю.М.Лотмана «Декабрист у повсякденному житті» або Б.А.Успенського «Historia sub specie semioticae») довели, що побутову поведінку й біографію можна

дослідити за допомогою структурно-семіотичних методів. Вчинок, діяльність в цьому випадку слід тлумачити як одиницю життєтворчості, котра за природою є особливим знаком. Адже особистість вкладає в дію певне значення, яке може бути правильно або й хибно розтлумачене сприймаючим оточенням (адресатом). Дія в цьому аспекті постає «повідомленням» (прикладом, вчинком), що має «автора». Той же, хто сприймає дію, сприймає її як «мову», якою вчинок «закодований». Тож ризикнемо припустити, що молодшими сучасниками й нащадками філософська спадщина П.О.Куліша (а під нею відтак розуміємо й твори - художні, публіцистичні, наукові, і вчинки та життєвий шлях) до деякої міри трактувалися хибно. Причому під хибністю розуміємо не негативне чи критичне ставлення, а насамперед присвоєння вчинку, як знака, не того значення, яке надавав йому «автор». Така методика аналізу дає, на нашу думку, змогу ще точніше досягнути суперечності філософії П.Куліша, як частини одного цілого. Отже, йдеться про філософію як екзистенціальну логіку його життя, котра нерідко виходить за межі уявлень того дослідника, який розглядає його тексти без урахування їх суголосності із існуванням їх автора.

Зрозуміло, що історико-філософський аналіз світогляду мислення П.Куліша з таких позицій справді набуває форми конотації з урахуванням семіотики і структуралізму його особистого існування. Першочерговим об'єктом дослідження тоді обов'язково стануть не тільки літературно-філософські тексти, але й основні віхи освітньої діяльності П.Куліша: на посаді викладача Луцького дворянського училища, гімназій у Рівному та Києві, старшого вчителя гімназії і лектора російської мови для іноземних слухачів Петербурзького університету, а також розробка ним педагогічних ідей.

Отже, філософська спадщина П.Куліша, на наш погляд, вимагає нині нового «перечитування», оскільки методологія історико-філософського дослідження в наш час далеко не вичерпується позитивістським описом «фактів», систематичним переказом їх змісту, а також оціночним прив'язуванням цього переказу до якоїсь відомої «точки зору». Тому навряд чи доцільно розуміти філософію освіти мислителя так, нібито «П.Куліш засвоїв впливи платонізму, за яким ідея втілюється в матерію шляхом еманації». Причому що для нього нібито «існує градація від найбільш адекватних ідей візирів до прикладів деградації і виродження. Тому серед народу вирізняються люди і чернь» [9,65].

Рациональне зерно подібних суджень, очевидно, слід вбачати лише в тому, що вони шукають виходу із замкнутого кола констатацій в літературі «суперечливості поглядів П.Куліша». Проте справжній вихід, очевидно, можливий саме за рахунок: а) розгляду соціокультурної ситуації (тобто світової і української філософії, а також суспільних подій як контексту творчості Куліша); б) вивчення життєвого шляху П.Куліша як філософа, педагога, дослідника, громадського діяча, а також і як «людини хутора». Тоді можна вдатися до пошуку підстав і тієї логіки, що пов'язує семіотику його творчості: чому на певному етапі мислитель концентрував свою увагу на «людях» (вищому рівні еманації), а на іншому етапі - на «черні» (нижчому рівні).

Для того, щоб розуміти логіку філософії П.Куліша, слід, напевне, з'ясувати і складність утворення структури її еманаційної «драбини». Адже на певному її «щаблі» настає такий момент, коли ця еманация почала усвідомлюватися (відповідно почала формуватися його філософська концепція). Кажучи інакше, якщо можливий історико-дослідницький рух «вниз» від ідеалу, то можливе й піднесення до нього, що вже утворює «діалог» дослідника із філософією П.Куліша або історико-філософський аналіз та конотацію.

Наприклад, якщо інтелігенція є речником національної ідеї, то в структурі інтелігенції, з точки зору Куліша, присутні не тільки поборники національної ідеї, але і її зрадники. Так само і народні маси можуть сприйняти як одні, так і інші тенденції. Якщо ж додати динаміку переходу від одного «щабля» до іншого, то матимемо ще складнішу схему. Суть її також, на нашу думку, в певному парадоксі,

а саме: інтелігенція як еліта, умовно кажучи, вища від народу. Проте ця вищість полягає в концентрації «в собі» того національного духу, який у самих масах народу «розчинений». Тому та частина інтелігенції, яка в народ «пірнає» (це, принагідно зазначимо, пояснює логіку шляху від романтизму до народно-демократичного руху як «еманації» романтичних ідей), одночасно «підноситься», а та, яка від народу «відштовхується» як від чогось низького, заодно занепадає. Розкриття цього способу філософського думання П.Куліша, отже, постає і як факт історико-філософського аналізу. Причому такий спосіб думання характерний для його творів, в тому числі і для його «хутірської філософії». Він засвідчує діалогічний (діалектичний) стиль осягнення світобуття, де існують «зовнішня» і «внутрішня» людина, розум і серце, міський і селянський тип культури (і тип мислення, спосіб життя, світогляд тощо). Тому в «серці» однієї протилежності П.Куліш знаходив динамічний початок іншої, бо і «низ» еманацияної «драбини» вже покладає «верх», як підґрунтя еволюції до чогось вищого.

Отже, попри те, що загальний інтерес до творчості П.Куліша знову начебто відновив вплив його філософських ідей на українську філософію сьогодення, недостатня увага звертається на кілька суттєвих моментів. Насамперед, на методологію побудови «філософії Куліша», котра включає в себе як літературну спадщину, так і екзистенціальний зміст його особистої «життєтворчості». Разом з цим не ураховується особливий (діалогічний) стиль розуміння П.Кулішем суперечностей. Наявність останніх відзначають всі дослідники, але далі констатації даного факту йде мало хто. Тому, не претендуючи на остаточне розв'язання проблеми дослідження філософської спадщини П. Куліша, вважаємо, що чимало пов'язаних з цим питань треба вирішувати в контексті семіотики, логічного структуралізму, діалогіки. Одночасно не варто обмежуватися позитивістським переказом ідей філософії П. Куліша, оскільки набагато більші можливості відкриває методологічно обґрунтована конотація.

Джерела та література:

1. Національна ідея у світогляді і творчості П.Куліша. // Вісник АН України. - 1994. - № 6; // Філософ. думка. - 1999. - № 5.
2. Куліш П.О. Твори: В 2-х т. -К.: Дніпро, 1989. - Т.1. Поезія /Вступна стаття М.Г.Жулинського.
3. «Чернігівський листок» 1862. - № 26, 27.
4. Мамардашвили М.К. Быть философом - это судьба. - М., 1990.
5. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. - К., 1993.
6. Там само. - С. 91-92.
7. «Комуніст», 10 лютого 1935 р.
8. Лазоренко Б. Пантелеймон Куліш як філософ //Творчі та ідейні пошуки П.О.Куліша. - К., 2000.
9. Там само. - С. 65.